

Maleyka MƏMMƏDOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutunun

Mifologiya şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

ORCID: 0000-0001-7714-4668

e-mail: melikememmed@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2024.2.67>

**NAXÇIVAN VƏ İRƏVAN ÇUXURUNDA TOY MƏRASİMLƏRİNİN
QARŞILIQLI MÜQAYİSƏSİ**

Xülasə

İnsan həyatının doğum, evlilik və ölüm kimi üç əsas keçid mərhələsi vardır ki, hər biri insan taleyində xüsusi əhəmiyyətə malikdir və dərin izlər buraxır. Bu mərhələlər həm sevinc, həm də kədər gətirən önəmli dönüş nöqtələridir. İnsan həyatında təkrarlanmayan və dəyişdirilməsi mümkün olmayan bu üç mərhələdən biri olan evlilik mərasimi isə adət-ənənələr, inanclar və rituallarla zəngindir. Folklor baxımından toy mərasimləri qədim tarixə dayanır və xalqımızın milli kimliyini, mədəniyyətini, gündəlik həyatını əks etdirir.

Toy yalnız iki insanın birləşməsi deyil, həmçinin ailə və qohumların da arzudur və mərasimlər toplusu şəklində həyata keçirilir. Toy mərasimi “qız bəyənmə” ilə başlayıb “əlöpmə və ayaqaçdı”ya qədər uzanan müxtəlif mərasimlərdən ibarətdir. Bu mərasimlərə “qız istəmə”, “elçilik”, “bəlgə”, “nişan”, “kəsəmət”, “cehiz”, “ev bəzəyi”, “toy çörəyi”, “xına gecəsi”, “qapıkəsdi” və s. mərhələlər daxildir. Hər bir mərasim bölgələrə görə fərqlilik göstərsə də, ortaq xüsusiyyətlər də daşıyır.

Bu məqalə Naxçıvan və İrəvan çuxuru folklor mətnləri əsasında toy mərasimlərinin müxtəlif mərhələlərini araşdırır və bölgələr arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri müqayisə edir. Məqalə folklorun insan həyatında və milli mədəniyyətdəki roluna işıq salır.

Açar sözlər: Naxçıvan, İrəvan çuxuru, folklor, toy, mərasim, adət.

Maleyka MAMMADOVA

**COMPARATIVE ANALYSIS OF WEDDING CEREMONIES
IN THE NAKHCHIVAN AND IRAVAN VALLEYS**

Summary

Human life encompasses three primary transitional stages – birth, marriage, and death – each of which holds particular significance and leaves lasting impacts on one's destiny. These stages are pivotal turning points that bring both joy and sorrow. Among these, the marriage ceremony is uniquely rich with traditions, beliefs, and rituals that are unchangeable and singular in an individual's life. From

a folkloric perspective, wedding ceremonies have ancient roots and reflect the national identity, culture, and everyday life of our people.

Marriage is not merely the union of two individuals but also represents the aspirations of family and kin, conducted as a series of ceremonies. The wedding ceremony includes various stages, beginning with "choosing the bride" and extending through rituals like "hand-kissing and first greeting." These stages involve "asking for the bride's hand," "engagement negotiations," "gift exchange," "engagement," "betrothal vow," "dowry preparation," "home decoration," "wedding bread," "henna night," "door-blocking" (traditional ritual before the wedding), and more. While these rituals vary by region, they also share common elements.

This article explores the various stages of wedding ceremonies based on the folkloric texts from the Nakhchivan and Iravan (Yerevan) regions, comparing the similarities and differences between these areas. The article sheds light on the role of folklore in human life and national culture.

Key words: *Nakhchivan, Iravan region, folklore, wedding, ceremony, tradition.*

Мелейка МЕММЕДОВА

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СВАДЕБНЫХ ЦЕРЕМОНИЙ В НАХИЧЕВАНСКОЙ И ИРЕВАНСКОЙ ДОЛИНАХ

Резюме

Жизнь человека включает три основных переходных этапа: рождение, свадьба и смерть, каждый из которых имеет особое значение для судьбы человека и оставляет глубокий след. Эти этапы – важные поворотные моменты, приносящие как радость, так и печаль. Один из этих трёх уникальных и необратимых этапов – свадебная церемония, насыщенная обычаями, верованиями и ритуалами. С точки зрения фольклора, свадебные обряды имеют древние корни и отражают национальную идентичность, культуру и повседневную жизнь нашего народа.

Свадьба – это не просто союз двух людей, но и исполнение желаний семьи и родственников, реализуемое в виде серии церемоний. Свадебная церемония начинается с «выбора невесты» и продолжается до «поцелуя рук и дарования подарков», включая такие этапы, как «сватовство», «обручение», «подбор подарков», «обручение», «договоренность», «приданое», «украшение дома», «свадебный хлеб», «ночь хны», «заккрытие дверей» и другие. Хотя обряды могут различаться в зависимости от региона, они сохраняют общие черты.

Эта статья исследует различные этапы свадебных церемоний на основе фольклорных текстов из Нахчывана и Иреванской котловины и сравнивает сходства и различия между регионами. Статья проливает свет на роль фольклора в жизни человека и национальной культуре.

Ключевые слова: *Нахчыван, Иреванская котловина, фольклор, свадьба, церемония, обычаи.*

Giriş. Türk mədəniyyətində evlənmə, evlilik əsas adətlərdən olduğu üçün bu adətin yerinə yetirilməsi də “toy” deyilən xüsusi mərasim və şənliklə qeyd olunur. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “evlənmə mərasimi, habelə həmin mərasimlə əlaqədar olaraq düzəldilən şənlik, şadlıq məclisi” kimi verilən toy Anadolu türklərində “dügün” olaraq bilinir. Dügün sözü də qədim türk dilində “tügün//tüg-mek “bağlamaq”//dügün”dən olub evlənmə münasibətilə edilən şənlikdir. Mərasim şəklində keçirilən bu tip şənliklərə və həmin şənliklərə xas adətlərə folklorumuzda, mədəniyyətimizdə hər zaman önəm verilmişdir. Bildiyimiz kimi, toy mərasimi əsasən müxtəlif adət və ənənələrlə bağlı olan **“qız bəyənmə”**dən başlayır. Belə ki, Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi həm Naxçıvanda, həm də İrəvan çuxurunda el adətlərimizə görə, oğlan evi, evlilik çağına gələn oğlanlarına qohumlardan, qonşulardan, yaxınlardan, bir sözlə, ətrafdan soraqlaşaraq qız axtarırlar. Əgər oğlanın bəyənib istədiyi biri varsa, düşünüb, araşdırıb uyğun gördükdən sonra qız evinə hamıdan gizli, səsə salmadan elçi göndərilib “hə”si alınır və “elçiliyə” gedilir. Hər iki tərəfin razılığından asılı olaraq “bəlgə”, ya da “nişan” qoyulur. Qız nişanlı qaldığı müddət ərzində oğlan evi hər bayram müxtəlif hədiyyələrlə onu görməyə gedir. Toy mərasimi isə hər iki tərəfin razılığı ilə təyin olunmuş gündə başlanır. Toydan qabaq isə toy hazırlıqları edilir, xına gecəsi keçirilir, toydan sonra isə adətən duvaqqapma mərasimi ilə toy şənlikləri yekunlaşmış olur. Hər biri ayrı-ayrı mərasim şəklində keçirilən bu toy adətlərinin hərəsinin özünə xas xüsusiyyətləri və hər bir mərasimdə icra edilən müxtəlif adətlər və rituallar vardır.

Elçilik. Əvvəlcə oğlan görüb bəyəndiyi qızı ailəsinə söyləyir. Qız və ailəsi haqqında araşdırılma aparıb onlar haqqında məlumat toplayırlar. Valideynlərin məsləhət-məşvərətindən sonra razılığa gəlincə ilkin olaraq qız evinə yaxın bir qadın elçi kimi göndərilib qız evinin ağzını arayıb razı olub olmadığını yoxlayırlar. Naxçıvan və İrəvan çuxurunda buna qızın ailəsinin razılığını, qızın **“hə”**sini almaq, İrəvan çuxurunda bu cür qızın “hə”sini almağa **“birinci elçilik”** deyilir. Əgər qız evi razı olsa bu səfər əsas elçiliyə gedilir, İrəvan Çuxurunda buna **“ikinci elçilik”** deyilir. Naxçıvanda isə elçilik üç mərhələdə həyata keçirilir. Yaxın qadın gedib gəldikdən sonra oğlanın anası və qohum qadınlardan biri ilə gedir. Razılıq alınsa oğla atası üç nəfər yaxın qohum və ağsaqqalla **“kiçik elçiliy”**ə gedir. Sonrakı mərhələdə isə Naxçıvanda **“böyük elçiliy”**ə gedilir. Bu zaman ağsaqqal və ağbirçəklər birlikdə qadınli kişili elçiliyə gedirlər. Adətən hər iki bölgədə də qız istəməyə, əsas elçiliyə oğlan atası seçilən ağsaqqal və məsləhət bildikləri yaxın qohumlardan bir neçəsi ilə gedir. Ağsaqqallardan biri “Allahın əmri, peyğəmbərin şəriətilə sizin qapınızı açmışıq” deyib sözə başlayar. Bu zaman qız evi süfrəyə çay gətirər. Lakin oğlan evinin adamları çaya əl vurmayıb gəlişlərinin mətləbi olduğunu və məqsədlərinə çatmadan çay içməyəcəklərini bildirib gəliş səbəblərini açıqlayrlar: “El adətilə sizlə qohum olmaq istəyirik. Necə deyərlər gül sizdən, güldən

bizdən, qol sizdən, qolbax bizdən”. Mətləbi anlayan qız evi öz ağsaqqalına söz verir. Ağsaqqallar bu qohumluğa razı olsalar, qız evinin ağsaqqalı zarafatla “şirinik verin, qızın “hə”sini verək” deyər. Oğlan evinin ağsaqqalı müəyyən məbləğdə pul (donnux) qoyar və qızın “hə”sin alar. “Hə”dən sonra şirin çay gələr və hər kəs “Allah xöşbəxt etsin!”, “xöşbəxt olsunlar!”, “qohumluğumuz daim olsun” deyib şirin çay içərlər. “Hə” verilən zaman qızın çiyinə qırmızı yaylıq örtərlər (Azərbaycan folkloru antologiyası X, 2004:58; Babayeva, 2016:1). Beləcə elçiliklik mərasimi başa çatmış olur.

Bəlgə. Bəlgə sözü etimoloji baxımdan “bəli gəl” sözünün mənşəyi olmuşdur, sonradan xalq deyimi tərzinə uyğunlaşdırılaraq “bəlgə” şəklində söylənməyə başlanılıb. Naxçıvanda qızın “hə”sini aldıqdan sonra ən gec bir ay ərzində, İrəvan çuxurunda isə qız evi tərəfindən müəyyənləşdirilmiş bir zamanda “bəlgə” deyilən kiçik nişan olur. Bəlgədə kimin gücü nəyə çatırsa onu da aparır, lakin əsasən oğlan evi qız evinə bir nişan üzüyü, bir qırmızı yaylıq və şirniyyat xonçası, noğul, kəllə qənd aparır. Üzüyü oğlanın bacısı və ya ən yaxın qohumlarından olan bir qız taxır, yaylığı çiyinə salır və bir şirni götürüb qıza dişlədir, yarısını isə oğlana gətirirlər. Elə bəlgə günü nişanın nə zaman olacağı müəyyənləşdirilir (Azərbaycan folkloru antologiyası X, 2004:58-59; Babayeva, 2016:1)

Nişan. Nişan xalqımızın ən gözəl adətlərindən biridir. Bəlgədən bir müddət sonra böyük nişan mərasimi keçirilir. Buna oğlan tərəfi çoxdan hazırlanmış olur. Nişanda qız üçün ayaqqabıdan başqa hər nə lazımdırsa, alınır. Çünki onun darlıq rəmzi olduğuna inanılır. Həm Naxçıvanda, həm də İrəvan çuxurunda nişana oğlanın yaxın qohumları, dost-tanışlar gedir, yemək-içməkdən sonra oğlanla qızın əlinə üzüklər taxılaraq nişanlayırlar (Azərbaycan folkloru antologiyası X, 2004:59; Babayeva, 2016:1).

Nişanbazlıq. Nişandan sonra toya qədər “nişanbazlıq” mərhələsi olur. Nişanbazlıq adətən qızla oğlanın bir-birlərini tanıyıb bağlanmaları üçün görüşmələrinə şərait yaratmaq idi (Azərbaycan folkloru antologiyası X, 2004:60). Qız nişanlı qaldığı müddətdə qarşından gələn Novruz, Qurban, Ramazan bayramlarında qız evinə tabax gedərdi. Qurbanda hökmən bəzəkli bir qoç, qıza hədiyyə və müxtəlif şirniyyat və meyvələr göndərilirdi. Novruzda isə əsasən paxlava, şərəkburu, bayram çöçəsi, qoz, fındıq, badam, şirniyyat, meyvə və quru meyvələrdən ibarət bayram xonçası göndərilər. Naxçıvanda nişanlı qızlara yeni çıxan meyvələrdən, qışda isə xonçada çillə qarpızı və müxtəlif şirniyyatlar aparılır. Xonça aparılan zaman qızıl aparılması adəti də vardı və imkana görə miqdarı dəyişirdi (Əzizqızı, 2012:16-17).

Kəsəmət. İrəvan çuxuru bölgəsində “xərc-xörək”, “kəsbiç” kimi də ifadə olunan “kəsəmət” (lüğəti mənası “şərt”), Naxçıvanda toydan öncəki mərhələ olan “danışiq”dir. Ümumiyyətlə, nəinki Naxçıvanda, Qərbi Azərbaycanda, bütün müsəlman aləmində toyun gecikdirilməsi məsələsinə yaxşı baxılmazdı. Ona görə də toydan öncə son dəfə bir araya gəlib toyun vaxtını təyin etmək üçün danışiqclar aparılır. Bu danışiqclar zamanı “başlıq” (“süd pulu”), dini kəbin kimi məsələlər də öz həllini tapırdı (Azərbaycan folkloru antologiyası X, 2004:60; Əzizqızı, 2012: 18).

Toy hazırlıqları. Kəsəmət və ya danışıq zamanı toy günü müəyyən olunduqdan sonra oğlan və qız evində ciddi şəkildə toya hazırlıq işləri gedir. Toy olacaq evlərdə toya az qalmış təmizliklər edilir, ev-eşiklər yığışdırılır, şüşələr silinir, həyətbaca təmizlənilir. Qız tərəfi el adətlərinə görə gəlin köçəcək qız üçün *cehiz* hazırlayır. Cehizə isə iynədən sapa kimi evdə lazım olacaq bütün məişət əşyaları qoyulur. Qədim zamanlarda istər İrəvan çuxurunda olsun, istərsə Naxçıvanda qız özü üçün boxça və ya sandıq hazırlardı. Əl işlərini, toxuduğu cehizləri içinə qoyar və ərə gedəndə özü ilə aparardı. Qızların toxuduğu əl işi xalılar daha çox maraq doğurardı, hər kəs, xüsusilə qaynanası baxmağa gələrdi. İrəvan çuxurunda, xüsusilə Vədi mahalında qızların cehizlik üçün toxuduqları “bəy corabları”, “toy corabları” məşhur idi. Həm Naxçıvan, həm də İrəvan çuxurunda qonum-qonşu əllərində hədiyyə ilə qız köçməmişdən gəlib cehizlərinə baxardılar. Buna da *“cehiz görüümü”* deyilir. Toydan bir gün qabaq da *“ev bəzəmə”* adətini yerinə yetirər, qızın cehizlərini aparıb evini bəzəyərdilər. Ev bəzəmə zamanı qızın yükünü səliqəli yerləşdirər, dağıtmamağa diqqət edərdilər. Toydan bir neçə gün əvvəl də *“toy çörəyi”* bişirilərdi. Toy çörəyi bişirməyə gələnlər də əllərində şirinlik gətirərdilər (Azərbaycan folkloru antologiyası X, 2004:61-62). Toy hazırlıqları içində *“paltar biçmə”* (*“qayçikəsdı”*) adətinin də xüsusi yeri vardır. Bu adət mərasim şəklində icra olunur. Bəzi mənbələrə görə Naxçıvanda (Əzizqızı, 2012: 19) bu adət böyük nişan mərasiminin içində, Şərurda (Azərbaycan folkloru antologiyası XXIII, 2012: 34; Mirzəyeva, 2023:264) toyun birinci günü, İrəvan çuxurunda (Azərbaycan folkloru antologiyası X, 2004:65) isə şənbə günü səhər parçabiçmə, axşama isə xına mərasimi yerinə yetirilir. Həmin gün qız evinə xonça və qıza alınan hədiyyələr çamadanda aparılır. Qıza gələn hədiyyələri göstərmək istəyən qadın “çamadan açılmır” deyərək xələtini aldıqdan sonra açıb gəlinə alınanları tamaşa edənlərə göstərir. Eyni zamanda qız evindən bir qadın da gəlinə gətirilən parçalardan birini əlinə alıb qayçını vuraraq “kəsmir” deyir və xalatını alır. Bu mərasimdə də hamı yeyib-içir, deyib gülüb oynayaraq şən gün keçirir, mərasim sonunda hər kəs gəlinə xoşbəxt olması üçün xeyir-dualar edir.

Bir tərəfdən paltar biçmə, toy çörəyi bişirmə kimi hazırlıqlar davam edərkən, həm də eyni zamanda əyləncələr, şənliklər təşkil edilir, oyunlar oynanılır. Bu oyunlara “Qızbaşı” və “Oğlanbaşı” oyunlarını nümunə verə bilərik (Məmmədova, 2014 b:26). Naxçıvanda qız toyuna bir-iki, Loru-Pəmbəkədə 5-10 gün qalmış kəndin qızlarını qızbaşına, oğlanlarını isə oğlanbaşına çağırırlar. Həm oğlanın, həm də qızın dostları, tay-tuşları onların başına toplaşaraq qızbaşı və oğlanbaşı deyilən şənliklərə başlayırlar. Bu oyunların xına gecəsinə, hətta toy gününə qədər davam etdiyini nəzərə alsaq, bu tip oyunların bənzərinin Şərqi və Cənub-şərqi Andoluda oğlanlar üçün “Kısır gecəsi”, “Oğlan kına gecəsi”, qızlar üçün isə “Kızlar gecəsi” adlarıyla icra edildiyini söyləyə bilərik (Kalafat, 1998:126-127). Hətta qaraim türklərinin toylarında oğlanlar və qızlar təfərindən “Subaylığa vəda gecəsi”, “Oğlan gecəsi”, “Qızlar gecəsi” olaraq keçirilən şənliklər də eyni ilə Azərbaycanda olduğu kimi gecə yaralarına qədər davam edir. Toya bir neçə gün qalmış oynanılan bu

oyunların adından da görüldüyü kimi toyu olacaq qız və ya oğlan üçün subaylığa vida edilərək qızlar gəlin olacaq qızın başına, oğlanlar da bəy olacaq oğlanın başına yığışaraq oyunlar, əyləncələr keçirirlər. Hər bir şənlik də ayrılıqda icra olunduğu üçün “Qızbaşı”, “Qız gecəsi”, “Oğlanbaşı”, “Oğlan gecəsi” və bu kimi adlandırılmışdır.

Xına mərasimi. Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi Naxçıvan və İrəvan çuxuru bölgəsində keçirilən xına gecəsi və o gecədə icra edilən adətlər, oyunlar və tamaşalar, əyləncələr bir-birinə çox bənzəyir. Hər iki bölgədə ümumiyyətlə xına gecəsi qız evində edilən toyun ilk günü və ya toydan bir gün əvvəl keçirilir. Naxçıvan və İrəvan çuxurunda adətən toy həftə sonu şənbə və bazar günləri edildiyi üçün xına gecəsi də bir gün əvvəl keçirilir. Lakin qədimdən Naxçıvanda şənbə günləri gəlin aparmazdılar, belə inanc var idi ki, şənbə günü qurulan ailə tez dağılar. Ümumiyyətlə nəinki Azərbaycanda, bütün müsəlman dövlətlərində toy mərasimlərinin cümə axşamı, cümə günü keçirilməsinə diqqət edilmişdir. Çünki cümə günü mübarək gün sayıldığı kimi müsəlmanların da istirahət etdikləri, faydalı və xeyirli işlər gördükləri gün idi. Lakin zamanla xarici dövlətlərin təsirindən müsəlmanın istirahət günü olan cümə iş gününə çevrildiyi üçün Azərbaycanın bir çox yerində toy mərasimlərinin təşkili əsasən iş olmayan günlərdə – həftə sonunda yerinə yetirilir. Düzdür həftənin başqa günləri də bu mərasimlər icra edilir, lakin bu da bir gerçəkdir ki, əvvəlki kimi xalq inanclarına bir o qədər də diqqət edilmir. Həmçinin gecə vaxtı xeyir iş tutulmadığı kimi xına da qoyulmaz, xına mərasimini gecə keçirməzdilər. Lakin son zamanlar və günümüzdə xına gecəsi təbirinin işlədilməsi xınanın gəlin olacaq qıza axşam vaxtı, xüsusilə də kənd yerlərində gecə yaxılması ilə bağlıdır. Həm Naxçıvan, həm də İrəvan çuxuru bölgələrində xına gecəsindən öncə hazırlıqlar edilir və oğlan evi tərəfindən qadınlar və qızlar yığışaraq axşam və ya gecə vaxtı qız evinə xına yaxmağa gedirlər. Qız və oğlan evindən ən yaxın əqrabalar, qonşular o gecə bir araya gəlib müxtəlif əyləncələr edir, hakuşqalar söyləyib əylənirlər. Xüsusilə Naxçıvan bölgəsində xına gecəsinə çox əhəmiyyət verilir və bu gecəyə xas bəzi əyləncələrdə kişilərin də iştirak etdiyi məlumdur. Naxçıvanda keçirilən xına gecəsi digər bölgələrdən bəzi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Xüsusilə Naxçıvanın kəndlərində xına yaxılacaq gecə qız evi bilərəkdən gözlənilərək gecənin bir yarısı, hətta bəzən sabaha yaxın kişilərlə bərabər musiqi sədaları altında çala-oyunaya, yüksək səslə hakuşqalar söyləyə-söyləyə qız evinə gedirlər və əyləncəyə orada davam edirlər. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, kəndlərdə xına gecəsi əsasən evdə, Bakıda isə son zamanlar xına gecəsinin restoranlarda keçirilməsi dəbdədir. Qız və qadınlar Naxçıvanda hakuşqalar, Şərurda havışda və gülümeylər söyləyir, gəlinin əl və ayaqlarına xına yaxılır, eyni zamanda mərasimdə iştirak edən hər kəs xına qoya bilər. Əsasən Naxçıvan bölgəsində xına gecəsi sabaha qədər yatmadan gülərək, əylənərək toya hazırlıq görülür. Bir yandan toyda bişəcək pilovun düyüsü arıdır, dolmalar bükülür, bir tərəfdən də lətifələr söylənilir. Bu gecələrdə yorğunluqdan dözə bilməyib yatanları yorğan-döşəyə tikər, qızların saçlarını bir-birinə hörər, üzlərini boyayaraq gülməli

hala salarlar. Səhər olunca yerlərindən qalxmaq üçün cəhd edən qızlar hər kəsin gülüb əylənməsinə səbəb olur. Xına gecəsi icra edilən ən əyləncəli oyunlardan biri deyişmə şəklində olan “Hakuşqa”dır. Azərbaycanın xüsusilə Naxçıvan bölgəsi üçün səciyyəvi olan “hakuşqa”, İrəvan çuxurunda “haxışta” və ya “hakuşka” olaraq bilinir. Həmçinin, Naxçıvanın Şərur rayonunun Havış kəndində və Şərunun özündə hakuşqaya “havışda” deyilir. Naxçıvanda və Ordubadda isə pəncərəyə “hakuşqa” deyildiyini bilirik. Elçin Aslanovun “El-oba oyunu xalq tamaşası” adlı kitabında hakuşqa sözünün bir neçə variantına rast gəlirik; haquşqa, haquşka, hağışda, haxışta, yarıxışta, halxışta, həlquşta, harkuşta (Aslanov, 1984:228-229). Həmçinin hakuşqa sözünün fərqli deyiliş şəkillərinə Anadoluda da rast gəlirik. Anadolunun Qars bölgəsində Artvindən Siirt tərəflərinə doğru “akışta” və ya “hakışta” sözü təhrif olunaraq Siirdə “karakuştani”, Bitlisdə “halkuşta” kimi işlədilir. Halay şəklində irəli-geri gedərək ayaqları oynadıb əl çırparaq, xüsusilə də soyuqda-qışda isinmək üçün oynanılan həm “karakıştani” və ya “karakıştan”, həm də “akışta” oyunlarının adlarının kara kışdan (qaraqış) götürüldüyü ehtimalı da var. Oyunda əllərin bir-birinə vurulması, yəni alqışlama forması da “karakuş” adlandırılan quzğunun qanad çırpmasına bənzəyir. Asım Əfəndinin lüğətində isə “alkışta” və ya “arkışta” sözünün kökünün “arquştağ”dan gəldiyini və “arquştaki”nin balaca qızlar tərəfindən oynanılan bir oyun olduğunu göstərilir. Şərqi Anadolu bölgəsində, xüsusilə Bitlisdə halay şəklində “halkışta” və ya “harkuşta” oyunu oynanılır (Məmmədova, 2014a: 145). Oğlanlar tərəfindən savaş səhnəsindəki kimi sərt vuruşlar nümayiş etdirilən bu oyunun adı olan harkuştanın isə “vuruş, vurmaq” mənasında olduğu məlumdur. Həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda müxtəlif variantları və müxtəlif şəkildə söylənişləri olan “hakuşqa” oyunu sadəcə deyişmə şəklində yox, eyni zamanda halay formasında da oynanıldığını və oyunda əl çırpılaraq alqışlar edildiyini nəzərə alsaq, onda deyə bilərik ki, “hakuşqa” sözü xalq ağzında “ha alqışla” sözünün təhrif olunmuş forması da ola bilər.

Xına gecəsi əyləncələrindən biri də “Qılıq dəyişdirmə” tamaşalarıdır (Məmmədova, 2017:155-156; Məmmədova, 2022:112-114). Bu tamaşalar xına gecəsini daha əyləncəli hala gətirmək üçün qadınların bir və ya bir neçəsinin qılıq dəyişdirərək tamaşalar göstərməsi və gülməli oyunlar çıxarması ilə gerçəkləşdirilir. “Qılıq dəyişdirmə” tamaşalarında, ümumiyyətlə qadınlar kişi qılığında ortalığa çıxaraq məzəli oynamaları ilə tamaşa edənləri güldürür. Naxçıvanın Şahbuz, Şərur, Ordubad bölgələrinə xas olan bu tamaşanın bənzəri Anadoluda da göstərilir. Anadolunun Təkirdağ bölgəsində xına yaxılmadan əvvəl gənc qızlar, qadınlar, yaşlılar müxtəlif kişi qılıqlarına girib gülməli oyunlar oynayıb tamaşalar göstərirlər. Anadoluda əsasən xına gecəsi qılıq dəyişdirilərək göstərilən tamaşalardan biri “İlkkocam” (Artun, 1983:35-36) tamaşasıdır. Bu tamaşa iki qız və ya iki qadın tərəfindən biri karı (arvad), digəri isə koca (ər) qılığına girərək göstərilir. Qılıq dəyişdirmə tamaşalarında qız və qadınlar kişi qılığına girməklə bərabər, eyni zamanda bəzi gənc qızlar da “nənə” qılığına girərək nənələrə xas geniş tuman (uzun büzməli ətək) geyər və başlarına bağladıkları şalla (baş örtüyü) sadəcə gözləri görünəcək şəkildə

üzlərini örtüb ortalıqda nənələri, xüsusilə də fərqli və məzəli şəkildə oynayan nənələri təqlid edərək oynayırlar. Bu formada oynama ətrafdakıların çox gülüb əylənməsinə səbəb olur. Qılıq dəyişdirmə tamaşalarında göstərilən tamaşanın bir başqa versiyası isə “yaşlı qadının qılıq dəyişdirməsi”dir. Naxçıvan bölgəsində xına gecəsi daha gülməli və əyləncəli olsun deyə yaşlı qadınlardan biri gənc gəlin qılığına girərək “Gəlin” (Azərbaycan folkloru antologiyası, 2010:106) tamaşası, Anadolunun Təkirdağ bölgəsində isə yaşlı qadın qoca kişi qılığına girərək “Leblebici” (Məmmədova, 2014a:147) tamaşası göstərilir.

Türk mədəniyyətində əhəmiyyətli yeri olan “xına” ərəbcə “hınna” sözüündən olub xına bitkisinin yapraqlarından əldə edilən saç, əl, ayaq və saqqalı narıncı rəngə boyamaq üçün istifadə edilən tozudur. Xına yaxma adəti Anadolu və Azərbaycan türklərində geniş yayıldığı qədər qaraim, türkmən, bulqar, qaqaüz, qaray və qırmanclarda da vardır. Qaraim türklərində, hətta həmin günü bir qoç gəlinin ayaqları altında kəsilərək qurban edilir. Şimali İraq türkmənlərində gəlinə xınanı qisməti bol olan biri yaxar, qaraim türklərində isə oğlan evində subaylığa vəda gecəsi keçirilir, gecə yarısına qədər davam edən bu yığıncaq Şərqi və Cənub-şərqi Anadoluda “Qısırgecəsi”, “Oğlan xına gecəsi” kimi bilinir (Kalafat, 1984: 125-126). Anadoluda olduğu qədər xına yaxma adətinə Azərbaycanda, xüsusilə də Naxçıvan bölgəsində çox əhəmiyyət verilib və hələ də verilir. Toylardan əlavə yaxını ölən yaşlı evinin qadınlarına qohum-əqrabası tərəfindən saçlarına xına qoyulması, Novruz bayramında bəzənmək üçün xına yaxılması yaşayan adət-ənənələrdən biridir. Bu ənənənin Fatimeyi-Zəhradan, yəni Peyğəmbər Əfəndimizin qızı Həzrəti Fatmadan qaldığı söylənilir. Bunun üçündə xüsusən kənd yerlərində gəlinlər, qız və qadınlar xınanı əvəzedilməz bəzək vasitəsi kimi işlədiblər. Təbii ki, qədimdən nə saç boyası, nə lak kimi dırnaq boyları vardı. Onun üçün də saçları, ayaq və əlləri, əl dırnaqlarını tamamilə təbii olan xına ilə bəzəmişlər. Hətta saç xına qoyularkən yaxşı boyanması üçün xınaya yetişməmiş cəvizin əzilmiş qıyaq deyilən yaşıl qabığı, bir diş qənd, bir az da neft qarışdırılırdı. Saçlara parlaqlıq verməsi üçün isə bir neçə damcı limon suyu da əlavə edilirdi. Eyni zamanda xınanın bir şəfa qaynağı olduğuna da inanılır. Belə ki, revmatizm xəstəliyində, ayaq ağrılarında, ayaq qaşıntısına və qoxusuna qarşı da xına yaxıldığı məlumdur. Hətta xına gecəsi ilə bağlı fərqli inanclar da mövcuddur. Məsələn; Ərzurumda xına gecəsində və toyda güzgü qoyulduğunda, bolluq olacağına inanılır və xınanı gəlinin ovucuna qaynanası yaxdıqda, gəlinin qismətli olacağına inanılır. Əlazığın bəzi bölgələrində isə xına gecəsi gəlinin telləri kəsilincə başına pul səpilir. Xına və səpilən pulların gəlinin saçını və xınanın qoruyucu olduğunu vurğulayan Yaşar Kalafat “xına” ilə mühafizə mənasında olan “qın” sözü arasında əlaqə quraraq xına suyunun “qılıf suyu”, yəni “qoruyucu su” mənasında olabilecəyi qənaətindədir (Kalafat, 1984: 125-126). Eyni zamanda xına, türk inanc sistemində, türk mədəniyyətində adanmışlığın-qurban vermənin simvoludur. Bunun üçün qurban ediləcək heyvana, evlənəcək olan gənclərə, sünnət olan oğlan uşaqlarına, Anadoluda və Naxçıvanda əsgərə gedəcək olanların əlinə, ovcunun içinə xına qoyulur. Analar oğullarını “xınalı

quzum” deyərək əsgərə yollayır. Gəlin xınasının qızın ən xoşbəxt günündə, xəyallarının gerçəkləşdiyi, toyu olduğu gün yaxılmasının səbəbi bəzənmək, gözəl görünmək olduğu bəllidir. Hər halda əsgərə gedən oğlanlara xına yaxılmasının səbəbi, necə ki, sevgilisində qovuşacağına sevinci ilə toyda xına gecəsi bəyin əlinə xına yaxılır, eyni ilə də əsgərə gedən oğlanın şəhid olma və Sevgiliyə (Allaha) qovuşacağı ehtimalı olduğu üçün analar oğullarını “xınasız toy olmaz” məsəlində deyidiyi kimi, xınasız əsgərliyə göndərmirlər. Buna bənzər bir başqa adət isə Naxçıvan bölgəsində yaşlı qadınların ağarmış saçlarına xına yaxmasıdır. Həm Fatimeyi-Zəhranın bəzəyi olduğu üçün, həm də “hər an ölüm gələ bilər” düşüncəsi ilə xınalarını ardıcıl olaraq, yəni vaxtını keçirmədən saçlarına yaxırlar. Buradan da belə bir nəticə çıxara bilərik ki, xınaya adət-ənənələrə bağlı simvolik mənadan başqa, bir də təsəvvüfi mənə verilə bilər. Çünki Anadolu və Naxçıvanda əsgərə xına yaxılması ilə Azərbaycanın bir çox bölgəsində ölümünü düşünən yaşlı qadınların ağarmış saçlarına xına yaxmasının, təsəvvüfi tərəfi Allahın huzuruna xınalı gedilməsi inancı ilə bağlıdır.

Toy günü. Qədim və zəngin milli adətlərə söykənən toy mərasimi əvəllər düyün adı ilə, sonralar toy-düyün, hazırda isə toy adı ilə bilinən bu mərasimin kökündə yeni bir ailənin cəmiyyətə təqdimatı əsas yer alır. Məlum olduğu kimi “düyün” bağlamaq anlamında işlədilən ifadədir. Bu ifadə ilə iki gəncin – qız və oğlanın bir-birinə bağlanıb bir ailə yaratması nəzərə alınmışdır. Qədim zamanlarda ailə münasibətlərinin ilkin mərhələsində bu mərasim yığcam şəkildə keçirilmiş, sonrakı inkişaf pillələrində genişlənməmişdir. Düyünün toy-düyün, toy adı qazanması da bu mərasimin getdikcə əhatə dairəsinin genişlənməsi ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, qədim türk dilində “toy” yığıncaq, qurultay anlamında işlədilirdi (Muradoğlu, 2021: 293). İstər Naxçıvan, istərsə İrəvan çuxuru bölgələrində əvvəllər toylar 7 gün, 7 gecə davam edərdi. 1950-ci illərdə bu 3 gün, 3 gecəyə qədər azaldılmışdı. 1970-1980-ci illərdə isə iki gün, adətən həftənin şənbə, bazar günləri edilirdi (Azərbaycan folkloru antologiyası X, 2004:63). Hazırda rayon və kəndlərdə həyətlərdə edilən toylarada bu adət davam etdirilməyə çalışılsa da, son dövrlərdə şəhərlərdə olan çalğılı, musiqili toyların 1 günə düşürüldüyü müşahidə olunur. Toy öncəsi xına gecəsi edilsə də, səhəri günü axşam saatlarından gecə 11-12-yə qədər yekunlaşdırıldığını görürük.

Toy günü oynanılan oyunlara “Asma-Kəsmə”, “Bostan-Bostan”, “Üzük-üzük”, “Bəy oynatma, bəy tərifi”, “Bəyin oğurlanması”, “Şax götürmə”, “Qabaq kəsmə”, “Cıdır yarışları” və b. göstərmək olar (Məmmədova, 2014a: 149). Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində, xüsusilə Əlincəçay boyu kəndlərdə toyun axırını günü bəy öz sağdış-soldışı ilə birgə taxt qurub, özünə vəzir-vəkil, cəlladlar seçərək “Asma-Kəsmə” oyunu keçirir. “Bəyin bəylik gecəsi” adı ilə də bilinən bu oyunda toyda kimin bir istəyi, giley-güzarı olsa, bəyə bildirir. Bəy də istədiyini cəzalandıraraq cərimə etmə səlahiyyətinə malik olduğu üçün elə oyunun adı da bütün bunlara uyğun olaraq “Asma-Kəsmə” adlandırılmışdır. Toy mərasimində oynanılan əyləncəli oyunlardan biri də “Bostan-Bostan” oyunudur. Bostan əkib-becərməklə bağlı

hərəkətlərin göstərildiyi, adı da göstərilən səhnəyə uyğun olaraq adlandırılan bu oyun əsasən Şahbuzda, xüsusilə Biçənək toy mərasimində oynanılır. Toy məclisinin əyləncəli oyunlarından biri də Anadoluda nişan mərasimində oynanılan “Yüzük saklamaca” oyununun bənzəri Azərbaycanın Şəki bölgəsində oynanılan “Üzük-Üzük” oyunudur. Üzüyü fincanın altında gizlədərək tapılması istənilən əyləncə xarakterli bu oyunun adı da məhz elə nişan və toy məclislərinin bəzəyi olan və simvolik olaraq da iki gənci bir-birinə bağlayan, həmçinin oyunda da istifadə edilən zinət əşyası üzükdən götürülmüşdür. Azərbaycan və Anadoluda toyların yaraşığı olan “Şax gətirmə” bir oyun, əyləncə kimi həyata keçirilir. Belə ki, şax gətiriləndə məşəllərlə, çalğıçılarla, çala-oyunaya gətirilir və şaxın qabağının kəsilərək önündə güləşilməsi, şaxın budağındakı almanın silahla nişan alınıb vurulması, şaxı apararlara gülməyin yasaq olması və s. şax ilə bağlı bütün bu qaydalar və adətlərin hamısı “Şax gətirmə”ni bir oyun olaraq adlandırmağımız üçün yetərlidir. Azərbaycanda oğlan və qız üçün şax bəzədilməsinə Anadolunun Təkirdağ, Qars, İğdir, Ağrı bölgələrində də rast gəlirik. Təkirdağda “şimşir”, “axrət dalı”, Qars, İğdir və Ağrıda isə Azərbaycanda olduğu kimi “şah”, “kız şahı” kimi adlarla bilinir (Məmmədova, 2014a:150). Anadoluda da Azərbaycanda olduğu kimi şaxı qızın axrət bacısı, yəni sağdışı hazırlayır. Azərbaycanın Loru-Pəmbək bölgəsində və Gürcüstanın azərbaycanlılar yaşayan bölgələrində, Anadolunun Qars, İğdir, Ağrı bölgələrində 5-7 və ya 9 budaqlı bir ağac parçasını əsasən şirniyyat və meyvələr ilə bəzəyirlər. Anadolunun Təkirdağ bölgəsində isə iynədən ipliyyə (iynə, iplik, meyvə, oyuncaq, daraq və s.) nə varsa şam ağacının budaqlarına iplə bağlanaraq şimşir (şax) hazırlanır. Bəy və gəlin üçün hazırlanan budağa “şax”, “şimşir”, “axtər dalı” adlarının verilməsinin səbəbini bilmək üçün isə bu sözlərin hər birinin mənasını vermək zəruridir. Anadolu türkcəsində “şah” olaraq bilinən “şax” fars mənşəli bir sözdür, mənası isə budaq deməkdir. Həmçinin Anadoluda maralın budaq-budaq olan buynuzuna da şax deyilir (Ayverdi, 2006:2896). “Şimşir” isə farsca “şimşad” sözündən olub “şimşirgillərdən, gec böyüyən, özlüyündə yetişən və ya bağçalarda bəzək bitkisi olaraq əkilən, yarpaqları hər mövsümdə yaşıl, tündə çalan sarı rəngli sərt odunundan daraq, qaşiq və s. şeylər düzəldilən, lifləri sərt olduğu üçün üzərində oyularaq rəsm çəkilən ortaboy ağac”dır (Ayverdi, 2006: 2956). “Ahretdalı” isə Azərbaycan türkcəsində “axirət budağı” mənasındadır. Çox güman ki, həmin ağacın və ya budağın “axrət dalı” adlandırmasının səbəbi Anadoluda bizdə sağdış kimi bilinən gəlinin axtər bacısı təfərindən hazırlanmasıdır. İzahını verdiyimiz sözlərin hər üçünün, hər iki bölgədə bəy və gəlin üçün hazırlanmış – bəzədilmiş budaq mənasında olduğu məlumdur. Bildiyimiz kimi, həm Anadoluda, həm də Azərbaycanda şaxın hazırlanmasını təşkil edən və bütün xərclərini çəkən bəyin və ya gəlinin sağdışı olur. Şaxın budaqlarındakı şirniyyatlar xına gecəsi qızlara, gəlinlərə, uşaqlara paylanılır. Şaxın hazırlanmasında da müxtəlif inanclar vardır; evlənəcək insanların bir-birlərinə mehriban, şirin olmaları üçün budaqlara şirniyyat, yaxşı bir övlad və var-dövlətli olmaları üçün alma, bərəkət əldə etmələri üçün isə nar, sir saxlamaları üçün isə yumurta bağlanır (Kalafat, 1998:129). Toy məclisinin ən

maraqlı məqamlarından biri də “Bəyi oynatma və bəy tərifı”ilə oğlan şaxı gələndən sonra “Bəyin oğurlanması” oyunudur. Oyunların adlarında məlum olduğu kimi birində bəyi oynadıb ona təriflər deyilir, ikincisində isə bəyi qoruyan sağdış və soldışının başı qarışdırılaraq bəyi oğurlayırlar. Toy məclisində bəy oynadılan zaman və oyun formasında icra edilən oyunlardan biri də “Qazı-Qazı” və ya “Çöpüddü” yallısıdır (Azərbaycan folkloru antologiyası III, 2012:74) . Naxçıvan bölgəsinə aid oyun və yarışma şəklində olan bir başqa yallı isə, əvvəllər “Köçəri yallısı” deyə bilinən “Bəy yallısı”dır (Azərbaycan folkloru antologiyası I, 2010: 94-95). Bəy yallısı deyilməyinin səbəbi isə, bu yallıda oyun bitənə qədər bəyin özünün də oynamasıdır. Toy mərasiminin son günü həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda oynanılan əyləncəli oyunlara isə “Qabaqkəsmə” və “Cıdır yarışları”nı nümunə göstərə bilərik (Məmmədova, 2014a:151). Toy günü gəlin ata evindən çıxarılıb aparılarda yolda cavanlar və uşaqlar əl-ələ tutub gəlinin önünü kəsərək bəxşiş istəyirlər, həmçinin bığıburma kişilər gəlinin qabağını kəsərək “cəngi” havasında güləşib müxtəlif oyunlar göstəririlər. Atlılar isə həm cıdır yarışları keçirir, həm də gəlini götürüb qaçırmağa çalışırlar.

Qapıkəsdı. Gəlini aparmağa gələndə qızın qardaşı və ya qız evindən bir nəfər qapının önünü kəsib nəmər (pul) almadan gəlini aparmağına icazə verməz. Adət olduğu üçün də kimsə onu qınamaz. Oğlan evi onun xalatını (pul və ya hədiyyə) verdikdən sonra gəlini ata evindən çıxarırlar (Azərbaycan folkloru antologiyası X, 2004: 65). Qız ata evindən aparılarkən çox maraqlı adətlər də yerinə yetirilir. Qızı apararkən oğlan evinin adamlarına qaşiq, boşqab və ya qazan verirlər ki, çala-çala, səs-küy sala-sala gəlini aparsınlar. Bəzən oğlan evinin adamları özləri əllərinə nə keçsə qız evindən götürüb bu adəti icra edərdilər. Eyni zamanda gəlinin yanında gedənlər bəzədilmiş toyuq, ayna və lampa aparardı. Bu adətlər Azərbaycanın bir çox bölgəsində olduğu kimi Naxçıvan və İrəvan çuxurunda da vardır. Gəlin bəy evinə aparılana qədər yol boyunca uşaqların da “yol kəsmə” adətini yerinə yetirdiyini bilirik. Onlar da şirinlik almayınca yoldan çəkilməz, gəlinin getdiyi yolun önün açmazdılar. Nəhayət ki, gəlin bəy evinə gətirilərdi, evə çatmağa yaxın məhəllədən keçəndə bəy dostları ilə damın üstündən gəlinin başına alma, konfet, şirni, pul tökərdi. Həyətə girəndə isə imkanı olanlar gəlinin ayağı altında qoyun qurban kəsər və otağına aparardılar. Evə girməmişdən də ayağının altına qoyulan boşqabı sındırdı (Şərrur folklor örnəkləri I, 2018: 153-154).

Xaş və muğam saati. Bu adət İrəvan çuxurunda, demək olar ki, Zəngibasar mahalında icra olunurdu. Toyun ikinci günü səhər tezdən oğlan evində xaş süfrəsi açılır və xeyli adam yığılar, yeyib içərdilər. Xaş süfrəsindən sonra musiqiçilər 1-2 saat dincəlib muğam saatına başlayardılar. Muğam saati gəlin gətirməyə gedənə qədər davam edərdi (Azərbaycan folkloru antologiyası X, 2004: 65-66).

Gəlinoturma. Gəlini oğlan evinə gətirib ayağının altına qurban kəsdikdən sonra əvvəlcədən hazırlanmış gərdəyin arxasında oturdardılar. Gəlinin qaynatası ona dizdayağı (inək, düyü, at, qoyun, və ya qızıl) verməmişdən oturmazdı. Əsil toy isə gəlin gələndən sonra başlayardı. Qara zurnada çalınan Mirzəyi, Bağdagül, İnnabı,

Tərəkəmə, Süleymani vb. havalar ilə yanaşı Tello, Üçayaq, Köçəri (Çökəri), Tənzərə, Bətulla kimi yallılar da toya xüsusi yaraşlıq verərdi. Yallı toyların sevimli oyunu idi. Yallının başını əlində çubuq və yaylıq tutan yallıbaşı çəkərdi. O, əlindəki yaylığı yuxarı qaldırıb dabanını yerə əvvəl ehmalca, vurur, sonra qara zurnanın sədası altında sürəti yavaş-yavaş artırır, ritmə uyğun hərəkətlərlə dəstəni özü ilə çəkib aparardı, geri dönəndə sonuncu şəxs yallı başını əvəz etmiş olurdu. Köçəri və Bətulla rəqsləri də yallının növləridir. Köçəri və ya Çöçəri oynayanlar iki kiçik addımdan sonra atdıqları üçüncü addımda dizlərini azacıq qatlayaraq çökərmişlər. Bu yallı elə adını da buradakı “çökmək”dən alıb. Köçəridən sonra Bətulla rəqsinə keçərlər. Bətullada (“Bərktulan”) qol-qola tutar, hər adımdan bir dizlərini bükər və irəliyə doğru tullanarlar. Bu oyun sürət və çeviklik tələb etdiyindən daha çox cavanlar oynayırdı. Üçayaq rəqsində isə üç addımdan sonra sağ və sol ayağın əvvəl ucu, sonra dabanını yerə toxundurur, yenidən irəliyə doğru üç addım atırlar (Azərbaycan folkloru antologiyası X, 2004: 66, 68). Toylarımızda xüsusən Naxçıvan və Şərur bölgəsində oynanılan Qazı-qazı yallısı da çox maraqlıdır. Bu oyun ancaq kişilər tərəfindən oynanılır. Yallıbaşı (oyunun başçısı) müxtəlif hərəkətlər edir (cibindən fərqli əşyalar çıxarır, qucağına uşaq alır, kimisə öpür və s.) yallı gedənlər də onun elədiyi hərəkətləri eyni şəkildə edirdilər, edə bilməyənləri yallıbaşı çubuxla vurur və ya cəzalandırırdı (Şərur folklor örnəkləri I, 2018: 152).

Toydan sonrakı adət və mərasimlər. Toy mərasimi toydan sonrakı adət, ritual və mərasimlərlə yekunlaşdırılır. Toyun səhərişi günü ilk olaraq duvaqqapma mərasimi, sonrakı günlərdə isə “Qazandibi”, “Gəlingörməsi”, “Ələpmə və ayaqaçdı” və b. kimi adətlər yerinə yetirilir.

Duvaqqapma mərasimi. Toydan sonra icra edilən maraqlı mərasimlərdən biri “Duvaqqapma”dır (Azərbaycan folkloru antologiyası III, 2012:68). Toyun səhərişi günü qohum-əqraba, bəy evinin adamları gəlinin başına toplaşır Duvaqqapma mərasimini keçirirlər. Gəlinin toydakı duvağını salırlar üzünə və bu zaman gəlinə təriflər, “xoşgəldinlər” deyirlər. Duvaqqapma mərasimi Naxçıvanın bütün rayon və kəndlərində, İrəvan çuxurunda da keçirilir. Mərasimin nəqarət hissəsi eyni olsa da, ənənəvi sözlərdə çox variantlılıq müşahidə olunur. Mərasimin spesifik xüsusiyyətlərindən biri gəlinin başına örtülən qırmızı duvağın öyüd və nəsihət xarakterli şeirlər söyləyərək götürülməsidir. Duvağın gəlinin başından qapıb qaçılmasından yaranan “duvaqqapma”, Ordubad şəhərində “toy beçə”, Anadoluda isə “gəlin paçası”(Anadoluda toyun səhərişi günü kəllə paça - xaş qonaqlığı verildiyi üçün mərasim də gəlin paçası adını almışdır) kimi adlarla da bilinir. Anadoluda da eyni ilə Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi bu mərasim sadəcə qız və qadınlar arasında keçirilir. Anadoluda da “Duvaqqapma” mərasimində müxtəlif oyunlar oynanılır, mani və türkülər söyləyib birlikdə əylənirlər. Azərbaycanda kənd yerlərində adətən qırmızı paltar geyinmiş gəlinin başına da qırmızı yaylıq örtürlər. Mərasimi isə xüsusi hazırlığı olan bir aparıcı qadın idarə edir. Gəlinin üzünə örtülmüş duvağı Naxçıvanın bəzi bölgələrində oxlovla, bəzi bölgələrində isə tut ağacından kəsilmiş çubuqla bir oğlan uşağı götürür və bar verən bir ağacın

başına atır. Bu zaman mərasim ənənəvi sözlərlə davam etdirilir. Mərasimdə gəlinlə yanaşı qaynanaya şeirlərlə təriflər deyilir, hər tərifdən sonra əl çalınır, hətta qaynana ilə xor bir yerdə oxuyur. Həmçinin, mərasimin ortalarında gəlinin başına düyü də töküb oxuduqları məlumdur (Məmmədova, 2014a:151-152).

Qazandibi. Bu adətə daha çox Zəngibasar mahalının kəndlərində rast gəlinir. Toy evinə və bəyə ərki çatan yaxın qohum-dost, cavanlar toydan sonra da bir həftə boyunca gedib gələr, toydan arta qalan yeməklərdən yeyib içərdilər. Bu adətə zarafatyana “qazandibi” deyərdilər (Azərbaycan folklor antologiyası X, 2004: 66). Bu adətə Naxçıvanda rast gəlmədik.

Gəlingörməsi. Gəlinin “üç günü” olaraq da bilinən bu adətə də yenə də daha çox İrəvan çuxuru və Qarabağ bölgələrində rast gəlirik. Toydan ən az 3-4 gün sonra gəlini üzə çıxarardılar və buna da “gəlingörməsi” deyilirdi. Həmin gün bəyin qohumları təzə gəлиндən onlara çay verməsini istərdi. Gəlin qonaqlara çay süzüb gətirər, qonaqlar da içib qurtardıqdan sonra gəlinə verəcəkləri hədiyyələri – qızıl üzük, mirvari, sinəbənd, qolbaq, sırğa, qızıl pul vs. çay içdikləri fincana qoyub gəlinə təqdim edərdilər (Azərbaycan folklor antologiyası X, 2004:66-67). Bu mərasim hələ də İrəvan, Qarabağ bölgələrindən olan insanlar tərəfindən yaşadılır. Adətən qadınlar arasında təşkil olunan bu mərasimə qızın da əziz adamları – ana, xala, bibi və b. dəvət olunur, eyni zamanda sadəcə çay deyil, yemək sürfəsi də təşkil edərək qohumlar öz aralarında xoş bir gün keçirir, həm də qızın anasına tərbiyəli, ağıllı, mərfətli, əxlaqlı qız böyütdüyü üçün təşəkkür edilir. Bu mərasimin bənzəri Naxçıvan bütün bölgələrində görülməsə də bəzi bölgələrində “üç günlük” adı ilə qeyd olunur. Gəlinin ər evindəki üç günü tamam olanda onun qohum-əqrəbası xalat-baratla gedib gəlini görür, hətta qızın adamları oğlan evinə pul da salır. Bu mərasimdən sonra isə ələpmə adəti yerinə yetirilir (Şərur folklor örnəkləri I, 2018:154).

Ələpmə və Ayaqaçdı. Naxçıvanda toydan üç gün sonra (Babayeva, 2016: 1), İrəvanda toydan sonra birinci həftənin müəyyən günü bəy və gəlin atası evinə “ələpmə”yə gedir. Atanın əli öpülür, ata da qızına və kürəkəninə hədiyyə verir. İrəvan çuxurunda buna bəzən “ayaqaçdı” da deyirlər, çünki bəzi bölgələlərində ələpmə adəti yoxdur (Azərbaycan folkloru antologiyası X, 2004:67). Naxçıvanda ilk olaraq 3 gün sonra oğlan ilə qız ata evinə gedib əl öpür, toydan bir neçə ay sonra oğlan evini qonaq çağırırlar, sonra da oğlan evi qız evin qonaq çağırır və beləliklə “ayaqaçdı” adəti yerinə yetirilməklə qohumlar arasında ayaq açılmış olur.

Zəngin xalq folkloruna, mədəniyyətinə sahib olan qədim diyarlarımızdan Naxçıvan və İrəvan çuxurunda toy mərasimlərində icra edilən adətlər, oyun və tamaşalar, yallılar hər biri fərqli zamanlarda və toyu təşkil edən müxtəlif mərasimlərdə həyata keçirilir. Toya hazırlıqdan tutmuş, toy məclisi və toydan sonrakı mərhələlərdə təşkil edilmiş mərasimlərdə – eçlikdə, nişanda, toy hazırlıqları zamanı, xına gecəsində, toy günü, toydan sonra duvaqqapmada oynanılan oyun və yallıların, göstərilən tamaşaların istər adlarında, istərsə də mahiyyət və məzmununda müxtəlif xalq adət-ənənələrinin, xüsusilə toy adətlərinin olduğu qədər, türk inanc sisteminin,

dini və xalq inanclarının izləri də öz əksini tapmışdır. Belə ki, “Hakuşqa” oyunu deyilmə şəklinə görə aşiq ənənəsini, oynama qaydasına görə isə xalq halay və yallıların izlərini daşdığı kimi, həm nişanda, həm də xına gecəsində oynanılan müxtəlif “Qılıq dəyişdirmə” tamaşalarında isə qılıq dəyişdirərək bədnəzərdən, pis ruhlardan qorunmaq kimi xalq inanclarının, yaşlı qadının gənc qadın qılığına girməsində isə ölümdən sonra gənc olma dini inancının izlərini özündə əks etdirir. Həm istər dini, istərsə də mədəniyyətimizlə, adət-ənənələrimizlə bağlı inanclarla, həm nağıl və dastan motivləri ilə bəzədilmiş bu oyunlarda əyləncə, gözəl vaxt keçirtmə ön planda olsa da, insanlar izah edə bilmədikləri duyğu və düşüncələrini, xəyallarını, geniş və tükənməz türk üfününü də oyun-tamaşalarla, hakuşkalarla, xalq mahnılarıyla, adətlərlə, mərasim və rituallarla göstərə bilmişlər.

ƏDƏBİYYAT

- Aslanov, E. (1984). El-oba oyunu, xalq tamaşası. Bakı: İşıq.
- Artun, E. (1983). Tekirdağ Folklorundan Örnəkler. Tekirdağ: Taner Matbaası.
- Ayverdi, İ. (2006). Misalli Büyük Türkçe Sözlük, III c. İstanbul: Kubbealti Neşriyatı.
- Azərbaycan folkloru antologiyası. (2004). X kitab, İrəvan çuxuru folkloru, toplayın tərtib edənlər: H.İsmayılova, Ə.Əzizli. Bakı: Səda nəşriyyatı.
- Azərbaycan folkloru antologiyası. (2010). Naxçıvan folkloru. I cild, toplayıb tərtib edənlər: M.Cəfərli, R.Babayev. Naxçıvan: Əcəmi.
- Azərbaycan folkloru antologiyası. (1994). I kitab, Naxçıvan folkloru, tərtib edənlər: T.Fərzəliyev, M.Qasımlı. Bakı: Sabah.
- Azərbaycan folkloru antologiyası. (2012). Naxçıvan folkloru, III cild, tərtib edənlər: M.Cəfərli, R.Babayev. Naxçıvan: Əcəmi.
- Azərbaycan folkloru antologiyası. (2012). XXIII kitab, Naxçıvan örnəkləri, II cild, toplayanı A.Cəfərova, tərtib edənlər: Ə.Ələkbərli, A.Cəfərova. Bakı: Elm və təhsil.
- Babayeva, F. (2016). “Toy adətlərimiz”. Şərq qapısı gündəlik ictimai-siyasi qəzet, Naxçıvan:<http://85.132.16.133/index.php/humanitar/m-d-niyy-t/10592-toy-adaetlaerimiz.html>
- Əzimqızı, Ç. (2012). Nənəmdən nəvəmə, Bakı: Elm və təhsil.
- Kalafat Y. (1998). Kuzey Azerbaycan - Doğu Anadolu ve Kuzey Irak`ta Eski Türk Dini İzleri – Dini Folklorik Tabakalaşma. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Məmmədova, M. (2014a). Azərbaycan və Anadolu folklorunda oyun və tamaşalar. Bakı: Elm və təhsil.
- Məmmədova, M. (2014b) “Azərbaycan və Anadoluda Toy Mərasimi Oyun və Tamaşaları”. Journal of Qafqaz University-Philology and Pedagogy, Volume 2, Number 1. Bakı: s.23-33.

Memmedova, M. (2017). “Azərbaycan və Anadolu Kına Gecəsi”. Motif Akademi Halkbilim Dergisi, Cild10, Sayı 19, s.149-159.

Məmmədova, M. (2022). “Azərbaycan və Anadolu folklorunda xına gecəsi mərasimi”. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, 1 (58), Bakı: “Elm və təhsil”, s.106-118.

Mirzəyeva, Q. (2023). “Naxçıvanda toy adətləri”. Heydər Əliyev və Azərbaycan xalq mədəniyyəti. Bakı: Elm və təhsil, s.261-268.

Muradov (Məmmədov), N. (2021). Çağdaş poeziya və folklor. Bakı: Elm və Təhsil.

Şerur folklor örnəkləri. (2018). I kitab, Naxçıvan: Əcəmi

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlk variant: 01.10.2024

Son variant: 17.10.2024